

17. «Еркин Қарақалпақстан». 2007, 7- июль.

РЕЗЮМЕ

Мақолада публицистик методларнинг тизими келтирилган ва тавсифланган. Муаллиф кўрсатганидек, методларни уч даражага бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир: ялпи (всеобщий), умумий (общий) ва хусусий (частный). Публицистиканинг ялпи методи диалектика деб топилган бўлса, умумий методи оммавий тезкор долзарб экспрессив рефлексиядир. Хусусий методларнинг сони чексиз, уларнинг аниқ бир таснифи тадқиқотчининг ёндашувига боғлиқ: мавзу танлаш усуллари, фактларни йиғиш ва уларни ишлаш усуллари, матнларни хиссиётлар билан бойитиш усуллари ва ҳоказо.

РЕЗЮМЕ

В статье приводится характеристика системы методов публицистики. Отмечается, что наиболее предпочтительным является выделение трёхуровневой классификации методов: всеобщего, общего и частного. Всеобщим методом публицистики названа диалектика, общим – массовая оперативная актуальная экспрессивная рефлексия. Частных методов неисчерпаемое множество, их конкретная систематизация зависит от подхода автора: методы выбора темы, подбора и разработки фактов, эмоционального насыщения текстов и другие.

SUMMARY

The article is devoted to the description of publicistic methods. The most popular classification is a three-level classification of methods, according to which there are overall, general and private methods. The overall method is dialectics, the general method is the mass operative actual expressive reflection. There are many private methods, their systematization depends on the author's approach: methods of topic choice, selection and working out facts, emotional colouring of texts and others

«ЕР ШОРА» ДЭСТАНЫНДА ТРОПЛАРДЫҢ ОБРАЗ ЖАСАҰДАҒЫ ӘХМИЙЕТИ

Ж.М.Низаматдинов – филология илимлериниң кандидаты
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: троплар, гипербола, эпитет, метафора, метонимия.

Ключевые слова: тропы, гипербола, эпитет, метафора, метонимия.

Key words: tropes, hyperbole, epithet, metaphor, metonymy.

«Ер Шора» дәстанының тилинде улыўма қахарманлық дәстанларға тән болған теңеўлер, гиперболалар, эпитетлер т.б. сүүретлеў қураллары шебер пайдаланылған. Фольклорист Қ.Максетов дәстанлардың сүүретлеў қураллары ҳақында айта келип былай деп жазады: «Олар жыраўлар тәрәпинен образға, характерге бийпәрўа пайдаланыла бермейди, ол көркем сүүретлеўдиң бахалы қуралы бола отырып оларды ашып береді»[1:194]. Ҳақыйкатында да, жыраў дәстандағы образларды сүүретлегенде олардың түр-түсине, сымбатына, минез-құлқына, ислеген исине ылайық көркем сүүретлеў қуралларын пайдаланып, образларды және де терең, мазмунлы етип ашып береді.

Дәстанда сүүретлеў қуралларынан теңеўлер жиий ушырасып отырады. Жыраў теңеўлерди қолланыў арқалы қахарманның батырлық ис-хәрекетин тәсирли хәм мазмунлы етип жырлайды. Мысалы, Ер Шораның батырлығы:

Бир-бирине келеди,

Бүрkitтей шәңгел салады, [2:82].

- деп тәрийпленип отырылса, душпанларды қорқақ етип көрсетиў мақсетинде оларды қоянға теңейди:

Ер Шораны көрген соң,

Қусты көрген қояндай,

Қаша берди тум-туска [2:131].

Жыраў Ер Шораның батырлығын тәрийплеў ушын оны «Қойды көрген қасқырдай», «Жолбарыс малды атқандай», «Арыслан киби ақырып», «Шапандай көрмей душпанды», «Қамшыдай қылып таўлады» т.б. деп сүүретлеп отырады. Дәстанда батырдың тойда палўанлар менен гүресийи сулыў көринислердиң бири. Бунда Ер Шора ер-жүрек, батырлығы, оның күшли палўанлығы кеңнен жырланады. Жыраў гүрести сүүретлеўде батырларды мынадай теңеўлер менен образлы сыпатта көрсетеди:

Бүрkitтей шәңгел салады,

Қораздайын жулысты,

Қошқардайын дүгисти,

Айғырдайын шайнасты,

Нар түйедей ғайзасты [2:82-83].

Жыраў Ер Шораның батырлығын, палўанлығын усылайынша көркемлеў менен оған қарсы келген душпанлардың да үлкен күшке ийе екенлиги, дәу тулғалы, ири денели палўан екенлигин көркем түрде былай сүүретлейди: «Үйдей екен геллеси, минәрдай екен мойыны, жабадай екен қоллары, маладай екен аяғы» т.б. Бул теңеўлер бир тәрәпинен гиперболалық сыпатта асыра сүүретленип тур. Соның менен бирге, батырға қарсы келген душпанды «Көклер киби гүлтиреп, қабан киби гүркиреп, жарылған муздай гүңиренип, ... алатуғын шердей шабынып» деп оның айбатын көклердиң гүлтирегенине, қабанның гүркирегенине теңейди. Және еки батырдың алысыўында Көзмәмбеттиң күшлилиги «Қаңбақтай көрмей баланы, келсаптай етип жерлерге, тиккесине урады», «Шөптей көрмей баланы, геллесин жерге урады», деп сүүретленип отырылса, батырдың күшлилигин оннан да басым етип көрсетип «Шытырлап сес берип тур, искенжедей қысқанда» делинеди. Дәстанда теңеўлер қахарманлардың батырлығын көрсетиўде кеңнен қолланылыў менен булар қахарманлардың образындағы басқа да сыпатларды айқын мазмунлы етип ашып беріўде пайдаланылған. Дәстанда

Гүмисайдың ағасы Ер Шора менен табысыўы былайынша сүүретленеди:

Адасқан қойы-қозына,

Қосылғандай маңырасып,

Бөлінген ылақ-ешкиге,

Ушырасқандай жамырасып,

Ингенинен айырылып,

Байлаўда турып шешилген,

Ботадайын бозласып,

Бийеси келген қулындай,

Бир-бирине азнасып,

Бузаўы кеткен сыйырдай,

Емиренишип, мөңиресип. [2:116-117]

Бунда туўысқанлардың сағыныш сезимлери жүдә өткир мазмунлы етип тәрийпленип. Дәстанда батырдың ойшубар аты, оның жүйриклиги «толкысып аққан дәрйядай» ямаса «дәрйя киби тасады», «сарыжайдың оғындай» деп сүүретленсе, оның (ойшубар аттың) қыйналыўы «нардай белін бүгеди», «түйедей болып шегеди» қусаған теңеўлер менен жүдә тәсирли хәм мазмунлы болып баянланады. Улыўма дәстанда теңеўлер қахарманлардың батырлығын образлы хәм мазмунлы етип күшейтип беріўде, жыраў тәрәпинен шебер қолланылған. Жоқарыда көрсетип өткен теңеўлер басқа да қахарманлық дәстанларда батырлардың ис-хәрекетин олардың күшли, ер-жүрек батырлығын көрсетиўде кеңнен қолланылады. Тийкарынан алғанда, булар жыраўлардың сүүретлеўиндегі дәстүрли көркемлеў усуллары болып есапланады. Дәстанда теңеўлер менен қатар қахарманлардың ис-хәрекетин көркем етип сүүретлеўде әжайып гиперболалық тәрийплеўлерди көриўге болады. Дәстанда батырдың көплеген ләшкерлерге қарсы жалғыз өзи гүресип, оларды жеңиўи, сансыз ләшкерлер Шораның алдында бас ийип қуралларын таслап бағыныўы, батырдың ири денели палўанларды жеңиўи қусаған көринислердиң барлығы гиперболизмлик усулда бериледи. Және Ер Шораның душпан менен гүресийинде ол қарсыласын қол ушына көтерип «шыңғытып жиберийи», «көтерип алып таўлап жерге урыўы» т.б. лардың усындай болып сүүретлениўи гиперболизмлик кәсийетке ийе. Бундай гиперболалық сыпатта сүүретлеў арқалы жыраў хәр қандай көриниске айрықша түс берип қахарманлардың ис-хәрекетлерин жанландырып көрсетеди. Гипербола дәстанда қахарманлардың батырлығын, күшлилигин асыра сүүретлеў менен олардың сыртқы келбетин, сын-сымбатын көркем тәрийплеўде ислетилген. Бұған мысал ретинде Көзмәмбеттиң, Ер Шораның, Ойшубар аттың портретлериниң асыра сүүретлениўин айтып өтиўге болады. Дәстанда Ойшубар аттың портрети Көзмәмбеттиң таңланып айтқан сөзинде мынадай болып бериледи.

Шоқлығына қарасам,

Бес жасар бала өткендей,

Саўрысына қарасам,

Дигирманлар үйирилип,

Төрт адам қатар жатқандай,

Төрт аяқтың арасы,

Еки адам өткендей.

Қолтығында бар шығар,

Құмайының қанаты. [2:61].

Бул жерде Ойшубар аттың сыртқы келбетиниң салыстырылып теңеўлер арқалы берилгени менен бул тийкарынан гиперболалық сыпатта асыра сүүретленип тур. Буннан аттың сын-

сыяғы келискен, сулыў келбетлилиги, оның жүйриклиги байқалады.

Гейпара қахарманлық дәстанларда мәстан кемпир образы берилип, оның ис-хәрекетлери ертеклик гипербола менен курылады. «Ер Шора» дәстанында бундай мәстан кемпир усаған қахарман көринбейди. Бирақ бунда басқа қахарманлық дәстанлардағы мәстанның кәраматлы яки дуўаханлық хәрекетлери Көзмәмбет образында жүдә шебер берилген. Көзмәмбет батыр, палўан болыў менен бирге кәраматлы яғный ол хәр қандай нәрсеге таңланып көзин өткізе алатуғын болады. Мине Көзмәмбеттиң усындай кәраматлылығы дәстанда қызықлы ертеклик фантазия менен гиперболалық усылда курылған. Көзмәмбет Полатханға көзиниң өткирлигин айтып былай дейди: «Дәрьяның бойына бардым. Бәрәкәлла дәрья болғанына, саған жети булақтан шыққан, аяғың жети қат жердиң астына бәнт болған бундай дәрья боларма», деп қарап едим, өри турып қалды, ығы ағып кетти. Ортасы шаңғытып жол болып қалды. Мине буннан ләшкерди аман өткерип едим. Оннан кейін бир үлкен таўға бардык. Ләшкерлердиң өтер гүзары болмады. Атаң мени тауып алып, бул таўдан да жол тауып өткер деп хәмир қылды. Таўдың жанына барып «бәрәкәлла таў болғанына, тамырың жети қат жердиң астына кеткен, төбең жети қат аспандағы булға жеткен бундай да таў болар ма екен-ә?!» деп бир қарап едим, қараған жерим қак айырылып, арасы ашылып үлкен жол болды. Бул таўдан да ләшкерди саламат өткерген едим-деп жуауап береді.

Дәстанда гипербола қанша дәрежеде фантастикалық сыпатқа ийе болғаны менен халық турмысындағы реал көринислерге байланыслы бериледи. Соның ушын да хәр қандай оқыўшы ямаса тыңлаўшы дәстандағы гиперболалық усылдағы фантастикалық сүүретлеўлерди ҳақыйқатлықтан бөлип қарамайды. Бундай көркемликлердиң барлығы ҳақыйқатлықтың этирапына жәмленген хәм оқыўшыда қызықлы түйинди пайда етип оған күшли тәсир етип отырады.

Дәстанда көзге түсетуғын көркемлеў қураллары эпигетлер болып табылады. Эпигетлер, тийкарынан, қандай да қубылысты сулыў, әжайып, қудиретли хәм әхмийетли етип көрсетиў ушын қолланылған. Ер Шораның образын күшейтиў ушын «төре», «батыр», «ер», «сунқар», «нар»,

«жолбарыс», «тазы», «шамшырақ», «ақ ордам», «шойыннан екен билеги», «алмастан екен тырнағы» т.б. қолланылып отырылады. Дәстанда қахарманлардың хәр қандай қубылыслардың сыртқы көринисин тәсирли етип хәм оны сулыў түске ендирип көрсетиўге мынадай эпигетлерди ушыратамыз. «Алтыннан жыға», «алтын ери», «уңғысы пирен ақ найза», «манаттан алып белликти», «хасылдан болған ақ саўыт», «сары жай», «алмастан қылыш», «Ақсарай», «Ақ орда», «Ақ отаў», «алды бәлент таў еди» хәм т.б.

Мине усындай сүүретлеў қураллары менен дәстанда және метафора, метонимия қусаған түрлери де көптеп ушырасады. Булар тийкарынан қахарманлардың диалогларында ушырасып олардың сөзлери астарлы түсіндиреди. Мысалы: «Қәлпе едим сунқарымды қашырдым», ямаса:

Бүркеле питкен байтерек,
Жапырақлары төгилип,
Сояўы шығып саясыз,
Қалды ма екен деп едим,
Жасарған жас жапырағым,
Гүжимим аман барма едің?. [2:124]

Дәстанда қахарманлардың пикири астарлы мәниде айтылыў менен және ауыспалы түрде билдириледі. Мысалы, Қаршыға қалмақ Шораны ізлеп келип турғанында Нәрикбайға өзиниң мақсетин ауыспалы (метонимия) түрде былай түсіндиреди:

Шақырады сизлерди,
Султан Санжар Мазыхан,
Қатардағы қара нар,
Шақырады сизлерди,
Узақ жолға жекпеге,
Туғырдағы сунқарды,
Шақырады патшамыз.
Енди аўға шықпаға. [2:24]

Бул поэтикалық қатарларда жыраўдың пикири бойынша Султан Санжар Мазыханның қара нарға уқас үлкен күштиң ийеси екенлигин, ал Ер Шораның туғырдағы сунқар, деп оның шаққандығы, шыдамлылығы сүүретленгенлигин көреміз.

Улыўма, дәстанда сүүретлеў қураллары шебер композицияда қолланылып, дәстанның формасында хәм мазмунында әхмийетли орын тутады. Соның менен бирге, қахарман образларын жасаўда, образлардың ашылыўында көркемлик хызмет атқарады.

Әдебиятлар

1. Максетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. -Ташкент: «Фан», 1965.
2. Ер Шора. Халық дәстаны. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1995.

Мақолада халқ дастанларида қўлланиладиган тропларнинг мазмун ва шаклдаги бадий аҳамияти таҳлил қилинади.

В статье анализируются тропы использованные в народных эпосах и их художественное значение в форме и содержания.

The article deals with tropes used in folk eposes and their artistic meaning in the form and content.

РЕЗЮМЕ

РЕЗЮМЕ

SUMMARY

МАХТУМҚУЛИ ИЖОДИНИНГ ЎЗБЕК МАДАНИЯТИГА ТАЪСИРИ

Ф.Сапаева- ўқитувчи

М.Эркинова, Д.Жуманиязова, М.Йўлдошева – Ўзбек тили ва адабиёти таълим йўналиши 2-курс талабалари

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: Махтумқули, шеър, бадий таржима, туркман тили, ўзбек тили, мазмун, маъно, аслият, сўз бойлиги, таржимон маҳорати.

Ключевые слова: Махтумқули, стихотворение, перевод, туркменский язык, узбекский язык, содержание, смысл, переводчик.

Key words: Makhtumkuli, poem, translation, the Turkmen language, the Uzbek language, content, meaning, translator.

“Турмуш ва тафаккур тарзимизнинг ажралмас қисмига айланиб кетган азалий тушунчалар минтақамизда яшаб ўтган улўғ алломалар, мутафаккир зотларнинг қолдирган бебаҳо меросида ҳам ўзининг ёркин ифодасини топган. Мисол учун, Алишер Навоий, Рудакий, Абай, Ажиниёз, Махтумқули ёки Тўқтагул каби улўғ зотларнинг, барчаси ўз ижоди билан нафақат икки дарё ораллиғидаги халқларни, балки бутун башарият фарзандларини доимо меҳр-оқибатли, дўст-биродар бўлиб яшашга даъват этгани бежиз эмас, албатта”, – деганларида, хурматли президентимиз Ислам Каримов [1] – ҳақдирлар.

Ота-боболаримиз неча асрлар мобайнида шу бепаён минтақада қандай ҳамжиҳат бўлиб, қандай қадриятлар асосида яшаб келган бўлса, бугун ҳам, таъбир жоиз бўлса, тарих ва ҳаёт гардиши, табиатнинг ўзи бизни – бутун Ўрта Осиё халқларини айнан ана шундай дўстлик ва ҳамкорлик руҳида ҳаёт кечиришга даъват этмоқда.

Шундай экан, бир сўз билан айтганда, Махтумқули ҳам ўзбекнинг ўз шоирига айланиб кетган: Хивадаги Шерғозихон мадрасасида таҳсил олиб, умрининг муайян

қисми Хоразмда ўтгани, халқ ичида машҳурлигидан у ҳақда қўлаб ривоятлар тўқилгани, шеърлари тилдан тилга ўтиб келгани, бахши, халфа ва ҳофизлар репертуаридан мустаҳкам ўрин олгани, асарлари, қўлёмалари қўлаб қўчирилгани бунинг яққол далилидирки, шунинг учун ҳам машҳур ҳофиз К.Отаниёзов: «Хоразмни шоирнинг иккинчи юрти» деб бемалол айтиш мумкин», – деб лутф этган эди. Аслида бу таъриф миқёсини кенгайтириб: «Ўзбекистон – Махтумқулининг иккинчи ватани» дейиш тўғрироқ. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шухрат “Ўзбек хонадонларининг ҳеч бирининг тўйи Махтумқули қўшиқларисиз ўтмайди” деб ёзганида катта ҳақиқат бор [2]. Махтумқули шеърлари ўзининг халқчил руҳи туфайли асрлар давомида халқ бахшилари, халфалари ва ҳофизлари томонидан қўйлиниб шоирларга илҳом бериб, адабий давралар ва шеърят кечалари, гап-гаштакларда ўқилиб келган. “Махтумқули шеърляти ўзбек маданиятининг қонуний бир бўлаги, эҳтиёж қисмига аллақачонлар айланиб улғурган. Бу шеърят ҳар бир ўзбек учун бир таълим Академияси”[3].